

Красноручський Олексій Олександрович¹,

доктор економічних наук, професор,
в.о. директора

Мармуль Лариса Олександрівна²,

доктор економічних наук, професор,
Смігунова Олена Вікторівна¹,

кандидат економічних наук,
доцент

¹Інститут тваринництва Національної
академії аграрних наук України

²Університет Григорія Сковороди в Переяславі

Krasnorutskyy Oleksiy¹,

Doctor of Sciences in Economics, Professor, Acting
Director, <https://orcid.org/0000-0003-1744-3257>

Marmul Larysa², Doctor of Sciences in Economics,
Professor, <https://orcid.org/0009-0000-0880-524X>

Smihunova Olena¹,
Candidat of Sciences in Economics, Associate
Professor, <https://orcid.org/0000-0002-9660-3361>

¹Livestock Farming Institute of National
Academy of Agrarian Sciences of Ukraine
²Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav

СТРУКТУРНІ ЗРУШЕННЯ У РОЗМІЩЕННІ Й ГАЛУЗЕВІЙ СПЕЦІАЛІЗАЦІЇ ТВАРИННИЦТВА У ДОВОЄННИЙ ПЕРІОД ТА ПІД ЧАС ВІЙНИ

STRUCTURAL CHANGES IN THE LOCATION AND SECTORAL SPECIALIZATION OF LIVESTOCK BREEDING IN THE PRE-WAR AND DURING THE WAR PERIOD

Красноручський О. О., Мармуль Л. О., Смігунова О. В.

Структурні зрушення у розміщенні й галузевій
спеціалізації тваринництва у довоєнний період та
під час війни. *Український журнал прикладної
економіки та техніки.*

2024. Том 9. № 1. С. 200 – 206.

Krasnorutskyy O., Marmul L., Smihunova O.

Structural changes in the location and sectoral
specialization of livestock breeding in the pre-war
and during the war period. *Ukrainian Journal of
Applied Economics and Technology.*

2024. Volume 9. № 1, pp. 200 – 206.

У статті виявлено структурні зрушення у територіальній організації і галузевій структурі тваринництва у довоєнний період та під час війни. Визначено їх тенденції, здійснено оцінку та узагальнено певні закономірності за останні 30 років. Встановлено, що раніше тваринництво було представлено практично у всіх аграрних підприємствах у формі організації та діяльності ферм колгоспів і радгоспів і мало досить чітку зональну спеціалізацію відповідно до об'єктивно існуючих за агрокліматичними та виробничо-економічними показниками сільськогосподарських зон – Лісової або Полісся, Лісостепової і Степової; зон висотної поясності в горах; приміського господарства поблизу великих міст і міських агломерацій. Однак у 90-х роках минулого століття у країні було запущено процеси згортання тваринництва, тенденції яких не були подолані та зберігаються протягом останніх 30-ти років і значно поглибилися війною. Визначено, що їх причини сформовані під впливом непослідовних реформ і недосконалих інститутів регулювання розвитку галузі; дефіцитом інвестицій та повільною модернізацією і впровадженням інновацій; відсутністю підприємницької ініціативи серед переважної більшості товаровиробників; деформацією структури сільськогосподарських угідь у вигляді значного скорочення площ природних сіножатей і пасовищ, скороченням кормовиробництва; занепадом селекції і племінної справи; зменшенням продуктивності й конкурентоспроможності порівняно з показниками передових країн світу та країн – експортерів м'яса. Виняток становить лише вирощування курей та виробництво продукції з них, яке відродилося на інноваційній основі у формі індустріалізованих підприємств великих агрохолдингів з надконцентрацією виробництва та його основних факторів (землі і капіталів) і набуло статусу провідної галузі не тільки на вітчизняному, але й на міжнародному ринку продукції птахівництва. Найбільшого скорочення зазнали ВРХ м'ясного напрямку, вівчарство, конярство, звірівництво. Навпаки, піднесення набуло бджільництво, однак через війну воно зазнало величезних втрат. Що стосується розміщення галузей, то воно мало чітку зональну зумовленість та територіальну організацію з орієнтацією на чинники сировини для кормів; погодно-кліматичні умови для утримання; чинники близькості споживача і логістичного забезпечення реалізації продукції. Проте із модернізацією підприємств та концентрацією виробництва у великих обсягах, покращенням шляхів сполучення і збільшенням швидкості транспортних засобів, удосконаленням холодильного обладнання, зміною розміщення рослинництва через потепління і зменшення кількості опадів зональна спеціалізація тваринництва поступово втрачає свою чіткість, однак це практично не впливає на ефективність виробництва. Розміщення залишається значимим чинником ефективності птахівництва через орієнтацію на зернове господарство; м'ясного напрямку ВРХ, вівчарство і конярство через орієнтацію на природні пасовища. Однак з війною значна кількість тварин і птиці, приміщень і обладнання, майна і готової продукції була втрачена, а галузь зазнала колосальних збитків. Серед чинників розміщення тваринницьких підприємств на перше місце вийшов чинник безпеки. Тому зрушення у розміщенні та галузевій структурі галузі змінили зональні пріоритети на регіональні, а напрями з векторів північ – південь на схід – захід. Тобто, пріоритетом є запобігання знищенню тваринницьких підприємств і їх функціонування у відносно безпечних центральних і західних регіонах.

Ключові слова: структура, поголів'я, підприємства, господарства населення, сільськогосподарські зони, кормовиробництво, закупівельні ціни, інновації, територіальна і галузева спеціалізація, ризики, безпека, пріоритети і перспективи.

The article reveals structural shifts in the territorial organization and sectoral structure of animal husbandry in pre-war and during the war. Their trends were determined, an assessment was made, and certain regularities over the past 30 years were summarized. It was established that previously, animal husbandry was represented in almost all agricultural enterprises in the form of the organization and operation of farms of collective farms and state farms and had a relatively explicit zonal

specialization by the objectively existing agricultural zones based on agro-climatic and production and economic indicators - Forest or Polissia, Forest-Steppe and Steppe; zones of the altitudinal belt in the mountains; suburban economy near large cities and urban agglomerations. However, in the 90s of the last centuries, the country started the curtailment of animal husbandry, the trends of which have not been overcome and persisted during the last 30 years and were significantly deepened by the war. It was determined that their causes were formed under the influence of inconsistent reforms and imperfect institutions for regulating the development of the industry; lack of investments and slow modernization and introduction of innovations; lack of entrepreneurial initiative among the vast majority of product manufacturers; deformation of the structure of agricultural land in the form of a significant reduction in the area of natural hayfields and pastures, a reduction in fodder production; the decline of selection and tribal food; a decrease in productivity and competitiveness compared to the indicators of the leading countries of the world and meat exporting countries. The only exception is the breeding of chickens and the production of products from them, which was revived on an innovative basis in the form of industrialized enterprises of extensive agricultural holdings with overconcentration of production and its main factors (land and capital) and acquired the status of a leading industry not only in the domestic, but also in the international product market poultry farming Cattle for meat, sheep breeding, horse breeding, and animal husbandry experienced the most significant reduction. On the contrary, beekeeping increased but suffered huge losses due to the war. As for the placement of industries, it had an explicit zonal conditionality and territorial organization with an orientation to the factors of raw materials for fodder, weather and climatic conditions for maintenance, factors of proximity to the consumer, and logistical support for the sale of products. However, with the modernization of enterprises and the concentration of production in large volumes, the improvement of communication routes and the increase in the speed of vehicles, the improvement of refrigeration equipment, the change in the location of crop production due to warming and the decrease in the amount of precipitation, the zonal specialization of livestock production is gradually losing its clarity, but this practically does not affect the efficiency of production. Accommodation remains a significant factor in the efficiency of poultry farming due to the focus on grain farming of the meat direction of cattle, sheep breeding, and horse breeding due to the focus on natural pastures. However, with the war, many animals and poultry, premises and equipment, property, and finished products were lost, and the industry suffered colossal losses. Among the factors of placement of livestock enterprises, safety was the first. Therefore, shifts in the location and branch structure of the industry have changed zonal priorities to regional ones and directions from north-south vectors to east-west. The priority is to prevent the destruction of livestock enterprises and their functioning in the relatively safe central and western regions.

Keywords: structure, livestock, enterprises, households, agricultural zones, fodder production, purchase prices, innovations, territorial and industry specialization, risks, security, priorities, and prospects.

Вступ

Тваринництво належить до провідних галузей аграрного виробництва в Україні та у більшості країн світу. Тварини завершують харчовий ланцюг у сільському господарстві, що дозволяє йому бути завершуючою ланкою аграрного відтворення та дозволяє здійснювати його замкнутий, безвідходний та екологічно досконалий цикл. Таке положення робить галузь, здавалося б, більш рентабельною через значно дорожчу кінцеву продукцію, ніж рослинництво. Однак, оскільки рослинництво має значно менший період отримання готової продукції, тобто значно швидшого отримання прибутків, то його галузі зайняли провідне місце у структурі вітчизняного сільського господарства. Мова йде насамперед про виробництво зернових і технічних культур, особливо пшениці та соняшнику; картоплі й овочів відкритого ґрунту, городніх та ягідних культур, лікарських рослин і пряних трав.

У результаті цього, а також різкого зменшення кормовиробництва, масового ввозу дешевої і неякісної у переважній більшості продукції з-за кордону; нераціональної облікової та податкової політики відносно відтворення основного стада; формування несправедливих закупівельних цін на тваринницьку продукцію і сировину величина поголів'я сільськогосподарських тварин значно скоротилася, а частка тваринництва у структурі виробництва аграрної продукції значно зменшилася і не відповідає показникам розвинених країн світу. Це стосується практично всіх його галузей, за винятком промислового птахівництва. Деякі з них, наприклад, вівчарство, практично припинили своє існування у товарних масштабах.

Орієнтація на швидкі прибутки призвела до значного зміщення територіальної спеціалізації аграрних підприємств і до галузевої переорієнтації на рослинництво. Внаслідок цього були порушені науково обґрунтовані сівозміни, змінилася структура сільськогосподарських угідь. На користь ріллі були розорані сіножаті та пасовища, а кормовиробництво виявилось практично повністю згорнутим. Наразі із 42 млн сільськогосподарських угідь у країні 78,9% приходить на орні землі й багаторічні насадження. Це майже на 20% перевищує гранично допустиму екологічну норму. У південних областях країни, особливо у Херсонській, рівень розораності території взагалі досягає 90% і навіть більше. Це призводить до одноманітності й деградації агроландшафтів; виснаження природної родючості ґрунтів; посилення вітрової та водної ерозії; збільшення повторюваності негативних кліматичних і гідрологічних явищ, а отже, зростання ризикованості аграрного виробництва та зменшення його продуктивності.

Природні пасовища і сіножаті займають лише 13,0 та 8,4% у структурі сільськогосподарських угідь. Це також не сприяє розвитку тваринництва та оптимізації агроландшафтів загалом. Тим часом саме продукції галузі тваринництва на 60% забезпечують потреби людського організму у білковому харчуванні та інших необхідних і корисних речовинах. Також вони складають незамінне джерело енергії для людей, сировини для харчової і легкої промисловості; органічних добрив для рослинництва, які не замінюються повноцінно синтетичними. Тому їх відродження є практичним завданням державної ваги. Разом з цим його вирішення потребує глибокого теоретичного осмислення, є актуальним та своєчасним.

Руйнівним чином на функціонування галузей тваринництва вплинула війна. Тваринництво виявилось знищеним на 20% тимчасово окупованої території, на звільнених та прифронтових територіях.

Через нестачу кормів, обстріли, пожежі, неможливість доглядати за поголів'ям, зруйновані майнові комплекси галузь було втрачено як і продукцію. Підприємці у найкращому випадку віддавали тварин, молоко, яйця населенню. Так само були знищені приватні господарства населення, які продовжують перебувати під прямими обстрілами окупантів і зараз. Збитки, які завдані ворожою армією та окупацією галузям тваринництва, оцінюються фахівцями Міністерства аграрної політики і продовольства України у 2 млрд грн.

В умовах постійних загроз ракетного знищення перебувають тваринницькі підприємства в усіх регіонах країни. Тому особливої актуальності набуває вивчення можливостей забезпечення безпеки тваринницьких підприємств і працівників; релокації у відносно безпечні регіони. Також через війну та різке зменшення населення змінилися обсяги ринку й структура попиту тваринницької продукції. Окремого забезпечення високоякісними продуктами галузі потребують збройні сили. Нарешті, тваринництво є масштабною сферою прикладання праці та зайнятості населення, зростання якості продовольчого забезпечення населення країни і доходів працівників. У сукупності названі чинники призвели до значних зрушень у регіональній та галузевій структурі тваринництва. Це ще раз свідчить про необхідність їх всебічного дослідження та його актуальність.

Аналіз та дослідження публікацій. Розміщення та розвиток галузей тваринництва були і залишаються предметом досліджень вітчизняних та зарубіжних науковців. Однак науковий інтерес до тваринництва на тлі його постійного скорочення й організаційно-економічної нестабільності значно поступається за кількістю публікацій порівняно з дослідженнями рослинництва. Питання збалансованого розвитку галузей рослинництва і тваринництва в аграрних підприємствах, пошуку раціональних рівнів спеціалізації виробництва та концентрації капіталу, обґрунтування оптимальних розмірів підприємств та масштабів їх виробництва досліджували В. Амбросов, В. Андрійчук, А. Гуторов, П. Канінський, Ю. Кернасюк, Л. Мельник, В. Месель-Веселяк, М.К. Пархомець, П.Т. Саблук та ін. [1-10]. У практиків значною популярністю користуються глибокі аналітичні огляди відповідних ринків, здійснювані консалтинговими фірмами. Наразі у галузі тваринництва відбулися і продовжують відбуватися глибокі трансформації, викликані масштабною модернізацією та впровадженням цифрових інновацій, автоматизації виробничих процесів, інновацій годівлі тощо. Вони стосуються не тільки техніко-технологічних нововведень, але й кардинальних змін у розміщенні та організації і на рівні підприємств, і регіонів, і сільськогосподарських зон. Це потребує поглиблених досліджень.

Формулювання цілей статті

Метою статті є виявлення та узагальнення чинників регіональних та галузевих зрушень у розміщенні й ефективності функціонування тваринництва під час війни для управління його збереженням та відтворенням. Виконання поставленої мети ґрунтується на вирішенні завдань визначення специфіки тваринництва як галузі та його місця у системі аграрного відтворення; забезпеченні харчування населення; оцінки майнового стану, територіальної й галузевої спеціалізації, диверсифікації й прибутковості та ефективності; оцінки структурних зрушень, їх динаміки, впливу на конкурентоспроможність і безпеку та обґрунтування нових напрямів на перспективу.

У процесі досягнення мети було використано такі методи: історичний, монографічний – для встановлення закономірностей розвитку тваринництва у часі відповідно до зміни суспільно-історичних формацій, реформ, війни; статистико-економічні та економіко-математичні – для встановлення кількісних вимірників розміщення та ефективності галузей тваринництва; системно-структурного аналізу і синтезу – для визначення структурних зрушень у тваринництві, їх тенденцій та чинників впливу, прогнозів на перспективу та прийняття виважених управлінських рішень.

Виклад основного матеріалу дослідження

Традиційно тваринництво в Україні представлено скотарством, свинарством, вівчарством та птахівництвом. Допоміжне значення мають кролівництво, рибництво, звірівництво. Міжнародної ваги набуло бджільництво. Помітну роль відносно недавно відіграло конярство, але поступово воно втратило значення спеціалізації. Галузь має велике значення для забезпечення збалансованих харчових раціонів населення та продовольчої безпеки країни; надходження сировини для харчової та легкої промисловості; формування природної рівноваги в агроландшафтах як джерело органічних добрив для збереження й підвищення природної родючості ґрунтів, а отже, й високої продуктивності рослинництва; експорту продукції та валютних надходжень у бюджет; зайнятості та добробуту населення.

У 70-90-х роках минулого століття Україна концентрувала 20-30% кількості тварин та виробництва продукції серед 15 республік колишнього Союзу. Поголів'я великої рогатої худоби та свиней перевищувало показники Польщі, Німеччини, США в розрахунку на одну особу. За кількістю поголів'я свиней Україна займала 2-е місце в світі після Китаю. Цьому сприяли насамперед кращі природні умови розміщення для всіх тваринницьких галузей, достатня кормова база, фаховий персонал, постійна селекційна робота, великий внутрішній ринок для реалізації продукції, амбітні плани тодішнього керівництва досягти науково обґрунтованих норм споживання продукції в розрахунку на одну особу й вийти на рівень споживання передових країн.

Однак науково обґрунтованого рівня у 72 кг на рік або 200 г на день на одну особу так і не було досягнуто, так само як і західних показників. У кінці 80-х років воно досягло максимуму – 57 кг, у нас час складає 40 – 45 кг або 110 – 120 г на день на людину. Враховуючи, що в останні 30 років харчові раціони

були переглянуті, поширилися й набули популярності рух за здоровий спосіб життя, який передбачає зменшення частки продукції тваринницького походження у харчуванні, особливо людей старшого віку; альтернативні джерела білків та жирів рослинного походження – бобові та соєві продукти, олії. Розвивається вегетаріанство не тільки з релігійних міркувань, як от у Бангладеш, де споживання м'яса становить 4 кг в рік на 1 особу, Індії (4,4 кг), Шрі-Ланці (6,3 кг); в африканських країнах, де жаркий вологий клімат не сприяє розвитку галузі, організм людини не потребує важкої білкової і жирної їжі, а низька платоспроможність населення не дозволяє її купувати.

Наразі з впровадженням промислових технологій у світі набуває все більшої сили критика тваринництва за негуманне поводження з тваринами та їх забій. До цього слід додати й негативний вплив тваринництва, особливо вирощування великої рогатої худоби (ВРХ), на глобальний клімат та його оцінку провідними науковцями як одного з чинників глобального потепління. Однак спроби виробництва синтетичного м'яса виявилися дуже вартісними та значних масштабів не набули. В розвинутих країнах високі показники споживання зберігаються. Так, у США вони перебувають на рівні 120 кг/особу на рік. Через те завдяки чинникам значного ринкового попиту функціонують та розвиваються галузі тваринництва.

В Україні, як свідчать статистичні дані, внаслідок непослідовних реформ, відкритості ринку та слабкій державній підтримці малих і дрібних товаровиробників, демпінговому ціноутворенні вони зазнали й зазнають постійного спаду практично за всіма виробничо-економічними показниками протягом останніх 30-ти років. Як зазначають фахівці Інституту розведення і генетики тварин імені М.В. Зубця НААН України, стан тваринництва не відповідає його потенційним можливостям і характеризується стійкою тенденцією до скорочення кількості майже всіх видів сільськогосподарських тварин. Це супроводжується знищенням порід вітчизняної селекції, зростанням залежності від імпорту генетичних ресурсів та неефективною системою селекції загалом [10; 11].

Порівняно з 1990 р. поголів'я великої рогатої худоби в Україні скоротилося на 89% і становить 11% його рівня, корів дорівнює 15%; овець і кіз – 14%. Скорочення свиней до 35% вважається більш позитивним. Станом на 01.2023 р. згідно з даними Держстату в абсолютному виразі це становило відповідно 2549,8 тис. голів ВРХ, з них – 1355,2 корів; 965,2 овець і кіз; 5028,4 свиней [12]. Однак цієї кількості недостатньо для забезпечення потреб ринку. Попит стримується за рахунок високих цін, особливо на яловичину і телятину. Натомість у структурі споживання на тлі такого скорочення значно збільшилася частка курятини.

За вказаний період зникло 16 вітчизняних порід та порідних груп, що перевищує 14% світової кількості. В загальній структурі племінних породних популяцій лише 20% перебувають поза ризиком істотного зменшення поголів'я. Це відбувається в тому числі через великі масштаби імпорту генетичного матеріалу. У разі інших видів небезпек, як війна, блокування кордонів це становить загрозу продовольчій і національній безпеці загалом. Адже воно може призвести до зникнення стратегічно важливих галузей виробництва і зайнятості населення. Так, вітчизняні племінні підприємства практично втратили вплив на промислове м'ясне та яєчне птахівництво; свинарство; спортивне конярство. Причиною цього є зменшення державної підтримки селекційної справи; науково-дослідних установ, які її забезпечують з боку великих товаровиробників; відсутність або недостатня кількість у них власних наукових розробок. Через різні причини недосконалими та невідповідними сучасним вимогам виявилися здійснення обліку тварин та їх продуктивності і система збору інформації загалом; система випробовування та методологія оцінки продуктивності тварин.

Можна стверджувати, що тваринництво відійшло у домогосподарства населення. Так, на них припадає 80% кількості овець і кіз; 75% корів; 50% свиней і 40% птиці.

Значно змінилися галузева спеціалізація та розміщення галузі. Ще 30 років тому згідно індексів спеціалізації у галузевій структурі переважало вирощування ВРХ молочно-м'ясного напрямку, свинарство, вівчарство, птахівництво. Наразі галузева спеціалізація за виробництвом м'яса визначається птахівництвом (49% у структурі виробництва займає м'ясо птиці; свинина – 33%; яловичина – 17%; інші види – 1%) [12]. Тваринництво мало чітку зональну спеціалізацію відповідно до природно-кліматичних умов трьох сільськогосподарських зон країни: Степової, Лісостепової і Лісової або Полісся; Карпат і Криму як зон висотної поясності. Так, тваринництво Степу в сучасних умовах представлене птахівництвом на основі великих індустріалізованих птахофабрик; вирощуванням ВРХ м'ясо-молочного напрямку та свинарством. Зберіглося, але втратило значення спеціалізації вівчарство. У Лісостепу переважає скотарство, птахівництво та свинарство; у Поліссі – вирощування ВРХ молочно-м'ясного напрямку, свинарство та птахівництво. У горах – це вирощування ВРХ переважно молочно-м'ясного напрямку і вівчарство, меншою мірою – птахівництво.

Окремо слід сказати про розміщення та галузеву спеціалізацію тваринництва поблизу великих міст та міських агломерацій. Якщо зональна спеціалізація та розміщення галузей тваринництва в розрізі сільськогосподарських зон визначається чинниками природно-кліматичних умов і наявності кормової бази, то поблизу міст – це чинник щоденного попиту великих мас населення на свіжі продукти тваринного походження (насамперед молоко і м'ясо). Тому тут розміщуються великі індустріалізовані підприємства м'ясо-молочного тваринництва та переробки його продукції, часто мінімальної первинної, щоб забезпечити споживачів насамперед свіжою продукцією [13].

Великої уваги заслуговує аналіз розміщення та ефективності досить специфічної галузі тваринництва за розміщенням, утриманням, екологічними та морально-етичними принципами розведення тварин. Так, звірівництво зосереджене переважно у Лісовій зоні. Воно представлене вирощуванням лисиці сріблясто-чорної, песця, норки, нутрії. Провідне значення має вирощування норки та виробництво хутра з неї. У кінці минулого століття було зосереджено у 26 спеціалізованих господарствах. Поголів'я становило 1,1 млн хутрових звірів, з яких вироблялося 900 тис. шкірок. Але і в минулому, і в роки незалежності його потенціал та конкурентні переваги (сприятливі природно-кліматичні умови для розведення, прекрасна кормова база, кваліфікований персонал тощо) практично не використовується [13, 14].

Досить сказати, що за роки незалежності кількість звірів зменшилася до 750 тис., а виробів з них – до 640 тис. шт. Галузь характеризується повними втратами на окупованих територіях. Тварини у природі та домашні помирають під обстрілами, від ран, голоду і холоду, зневоднення, від відсутності елементарного догляду. За підрахунками фахівців загалом від війни постраждало понад 10 млн тварин. Катастрофою планетарного масштабу став підрив агресором Каховської гідроелектростанції. У результаті цього постраждали люди, природа та майно, інфраструктура та промислові споруди, сільськогосподарські угіддя на територіях, площі, які співмірні з розмірами окремих країн і навіть перевищують їх.

Ставкове рибництво розміщене практично повсюди, меншою мірою в адміністративних областях зони Степу. Наразі в Україні існує понад 49 тис. водних об'єктів, які належать до рибогосподарських. Однак і ринок споживання риби оцінюється як досить значний – на рівні 660 тис. т. Однак частка ставкового рибництва при середньому вилові риби в країні 5 кг/особу в рік досить незначна і складає лише 0,2 кг або 4%. Ставкова риба теж досить дорога. Споживачі мають до неї певне упереджене ставлення через промислове вирощування риби з допомогою стимуляторів росту, застосування антибіотиків тощо. Найбільшою популярністю у споживачів користується карась, райдужна форель, осетрові породи. Однак осетрові заводи в районі Херсону та Голої Пристані знищені ворогом. Тому на часі має бути їх відновлення після перемоги, а також нарощування вирощування риби у водоймах Центральної і Західної України.

Окремо слід сказати про бджільництво з огляду на його специфіку – починаючи від організмів бджіл як комах до їх утримання у вуликах та розміщення у всіх сільськогосподарських зонах і передгір'ї. Історія галузі має дуже давні традиції. У свій час винахід рамкового вулика українським бджолярем П. Прокоповичем у 1814 р., тобто понад 200 років тому, дав значний поштовх його розвитку у світовому масштабі. Наразі за виробництвом меду Україна посідає лідируючі позиції у світі та перше місце в Європі, починаючи з 2008 р., та забезпечує його збір на рівні 1,5 млн т щорічно і внутрішнє споживання 1,2 кг на одну особу. Це також є одним із найвищих показників у світі. У країні розміщується понад 1600 пасік, де зосереджено понад 3,75 млн бджолосімей. Вони відіграють, крім виробництва меду, важливу екологічну роль в агробізнеснозонах, здійснюючи запилення рослин при зборі пилка з квітів, особливо медоносів. Саме від роботи бджіл залежить 1/3 потенційного урожаю. Отже, галузь має велике національне та міжнародне значення. Однак останні два роки характеризуються значними втратами бджільництва через війну.

Це знищення пасік через ракетні обстріли та навмисне їх руйнування окупантами; неможливість догляду за бджолами та їх загибель; переорієнтація рослинництва з виробництва соняшнику на зернові культури, які не є медоносами, отже, джерелом для меду. На сьогодні понад 30% медоносних територій втрачено. Відповідно це означає 20-40% втрат урожаю сільськогосподарських культур. Взагалі фахівці вважають, що найперше та головне призначення бджіл – це запилення рослин, а вже потім – мед. Однак через війну знищено значну кількість бджолосімей. Тому галузь потребує відродження вже зараз за рахунок розміщення та відновлення у відносно безпечних центральних і західних регіонах.

Слід зазначити, що однією з найбільш помітних тенденцій у розміщенні тваринництва в Україні є поступове розмивання його зональності або зональної спеціалізації. Так, ще 30 років тому спеціалізація галузі була чітко зумовленою. У кожному колгоспі та радгоспі тваринництво було представлене на рівні ферм. Були й великі спеціалізовані комплекси та птахофабрики, й племінні господарства; здійснювалася селекція порід, адаптованих до місцевих умов. Підприємства із спорідненою спеціалізацією утворювали певні групи – виробничо-територіальні типи, для яких розроблялися агротехнологічні та інші рекомендації [4, 14].

Внаслідок приватизації та роздержавлення і подальших реформ, направлених на ослаблення державного контролю і свободи підприємництва через вищу прибутковість рослинництва новоутворені підприємства у переважній більшості почали спеціалізуватися на рослинництві, а тваринництво та кормовиробництво виявилися згорнутими. Його розміщення почало орієнтуватися на споживача, тобто сучасні інноваційні підприємства розміщуються поблизу великих міст. Зберегло свою спеціалізацію птахівництво, з орієнтацією на кормову базу – зерновиробництво Лісостепу та Степу, але також у формі організації великих індустріальних птахофабрик та з орієнтацією не тільки на внутрішній, але й на зовнішній ринок у реалізації готової продукції.

Цю ситуацію поглиблювали й відносно низька продуктивність вітчизняного виробництва порівняно з західним, відкритість ринку для імпорту, погано налагоджений експорт через невміння зберігання свіжої продукції, відсутність сучасних технологій її заморозки. Ще одна причина – це необхідність великих інвестицій у модернізацію галузей тваринництва на рівні малих і середніх підприємств, господарств населення та їх відсутність. Також це недостатня інноваційність працівників та підприємців, недостатня їх ініціатива. Адже державою розроблялися значні заходи, в тому числі й фінансової підтримки для модернізації галузі. Однак через досить складні механізми надання вони не завжди могли бути реалізованими малими підприємствами або особистими господарствами.

На теперішній час в структурі ВРХ на поголів'я м'ясного напрямку приходить лише 4,1% загальної кількості або 47 тис. голів (2019 р.), а на м'ясо ВРХ у загальному обсязі його виробництва – лише 18,8%. За 2021 р. в Україні в усіх категоріях господарств було вироблено 3,38 млн т м'яса у живій вазі або на 2,4% порівняно з 2020 р.; 8,72 млн т молока, у т. ч. підприємствами – 2,75 млн т або 31,5%, господарствами населення – 5,97 млн т або 69,5%. Порівняно з 2011 р. обсяг виробництва скоротився з 11,1 млн т або на 21,4%, з 2020 р. – на 5,9%. Виробництво яєць становило 14,1 млрд штук. Кількість умовних голів тварин також має постійну тенденцію до скорочення. На 01.01.2022 р. виняток становив ріст поголів'я птиці в аграрних підприємствах на рівні 8,8% - до 119,4 млн голів; поголів'я овець і кіз – на 7.1% або до 151,3 тис. голів [12].

Причинами постійного спаду галузі є низькі закупівельні ціни на молоко та м'ясо, особливо у господарствах населення. Вони на порядки нижчі, ніж у країнах Європейського Союзу. Така політика без державної підтримки робить виробництво продукції ВРХ нерентабельним, а їх утримання – збитковим і навіть неможливим. Особливо це стосується господарств населення. Крім того, втрата природного приросту сільського населення, небажання молоді жити в селі через недостатні соціально-культурні стандарти вкрай негативно позначається на всіх галузях тваринництва. Враховуючи, що господарства населення зосереджують у сучасних умовах переважну кількість тварин, це призводить до постійного скорочення його показників.

Через втрати у війні ситуація в галузі ще більше погіршилася. Багато науковців, керівників та практиків бачать майбутнє тваринництва у розміщенні у великих індустріалізованих та автоматизованих підприємствах повного циклу. Вони показують себе досить ефективними, з виробництвом продукції, яка відповідає стандартам якості, фінансово та економічно стійкими. Однак доведено також, що утримання навіть 4-х корів із середньостатистичною продуктивністю 4,0 – 4,5 тис. кг молока на рік забезпечують соціальний захист сільської родини [14]. Необхідно зазначити, що галузь практично втрачена через війну у Степовій сільськогосподарській зоні. Тому на перший план у розміщенні аграрних підприємств тваринництва в сучасних умовах виходить чинник безпеки.

Відповідно до межі вторгнення зі сходу, півночі та півдня спостерігається переорієнтація тваринницьких підприємств із сприятливих за кліматичними показниками зон у відносно безпечні центральні та західні регіони. Тобто ця причина поглиблює тенденцію поступової зміни зональної спеціалізації на регіональну та її зрушення, переважно не в напрямі північ – південь, а схід – захід. Також деформація структури сільськогосподарських угідь у напрямі різкого скорочення природних пасовищ і сіножатей; кормової бази; занепад селекції і племінної справи призвели до практичного зникнення відносно минулих масштабів таких традиційних та ефективних галузей, як конярство, вівчарство, м'ясне скотарство. На нашу думку, для його відродження є потенціал у західних регіонах країни. Надзвичайно важливе значення має прагнення зберегти їх здобутки і для забезпечення продовольчої безпеки України, і для відродження тваринництва південних та східних регіонів.

Висновки та перспективи подальших розвідок

Тваринництво має важливе значення у структурі аграрного виробництва, забезпеченні зайнятості сільських жителів, раціонального харчування населення та продовольчої безпеки країни. Воно представлене скотарством, свинарством, вівчарством, конярством, звірівництвом, бджільництвом та ставковим рибицтвом і має чітку зональну та галузеву зумовленість. Однак в останні 30 років для всіх його видів, за винятком птахівництва та бджільництва, характерний значний спад обсягів виробництва, зменшення кількості тварин, за винятком птахівництва та бджільництва, які набули статусу галузей не тільки національної, але й міжнародної спеціалізації завдяки значній модернізації й концентрації на рівні великих агрохолдингів першої галузі і державній підтримці та концентрації у приватних господарствах населення – другої. При цьому розміщення птахівництва орієнтується на чинник виробництва зерна як основного корму для курей і розміщується у сільськогосподарських зонах його функціонування – Лісостепу та Степу. Бджільництво поширене повсюди, а основним чинником його розміщення є наявність медоносів, відсутність негативних погодних явищ та воєнних дій, попередження про обробіток рослин отрутохімікатами. Загалом потрібно зазначити, що розміщення відносно природних сільськогосподарських зон не є для тваринництва таким вирішальним, як для рослинництва, крім м'ясного ВРХ, вівчарства і конярства, які орієнтуються на наявність природних сіножатей і пасовищ у структурі сільськогосподарських угідь. Поступово зональна спеціалізація дещо втрачає свої чіткі межі, у тому числі й через кардинальну зміну організації тваринництва. Якщо раніше це були практично всі сільськогосподарські підприємства, то тепер це окремі спеціалізовані інноваційні комплекси. Однак навіть їх будівництво не призвело до відродження тваринництва на рівні його кращих показників у 90-х роках минулого століття. Спаду показників подолати не вдалося.

Наразі війна призвела до значних втрат у галузі і ще більше погіршила ситуацію, створивши загрози продовольчій безпеці населення. Найбільш значимим чинником у розміщенні тваринницьких підприємств постав чинник безпеки від війни. У кращій ситуації опинилися підприємства і галузі, розміщені у центральних і західних, відносно безпечних регіонах. Повністю зруйноване тваринництво на окупованих і деокупованих територіях. Його відродження потрібно здійснювати у нинішніх умовах саме в названих відносно безпечних регіонах. Це свідчить про певне поглиблення саме регіональної спеціалізації галузі та зміни її векторів з напрямку північ-південь на схід-захід. У вдосконаленні галузевої структури та підвищенні ефективності тваринництва провідне значення мають підвищення продуктивності на основі відродження вітчизняної селекції та племінної справи, із залученням досвіду науковців, напрацювань

Література

1. Амбросов В.Я. Спеціалізація, кооперація, агропромислова інтеграція. Харків: ННЦ ІАЕ, 2009. 686 с.
2. Андрійчук В.Г. Надконцентрація агропромислового виробництва і земельних ресурсів та її наслідки. *Економіка АПК*. 2009. № 2. С. 3-9.
3. Гуторов А.О. Економічне обґрунтування раціональних розмірів сільськогосподарських підприємств: теорія і практика. Харків. «Міськдрук». 2012. 377 с.
4. Канінський П.К. Спеціалізація сільськогосподарських підприємств: монографія. Київ: ІАЕ, 2005. 348 с.
5. Кернасюк Ю. Чи буде розвиток тваринництва в Україні. Агробізнес сьогодні. 2019. URL: <https://agro-business.com.ua/agro/ekonomichni-hektar/item/14394-chy-bude-rozvytok-tvarynnytstva-v-ukraini.html>.
6. Мельник Л.Л. Концентрація виробництва в сільському господарстві як результат його розвитку. *Теоретичні та практичні питання аграрної науки: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. до 100-річчя Дніпровського держ. аграр.-екон. ун-ту (1922-2022 рр.)*, (м. Дніпро, 18 трав. 2022 р.). ДДАЕУ. Дніпро, 2022. С. 155-157. URL: <http://dSPACE.dsau.dp.ua/jspui/handle/123456789/6539>.
7. Месель-Веселяк В.Я. Оптимальні розміри сільськогосподарських формувань промислового типу в Україні. *Економіка АПК*. 2008. № 3. С. 13-20.
8. Пархомець М.К. Організаційно-економічні основи розвитку молокопродуктового підкомплексу в ринкових умовах. Тернопіль: Економічна думка, 2005. 346 с.
9. Саблук П.Т. Реалізація механізму реформ в аграрній сфері. *Економіка АПК*. 2011. № 10. С. 3-6.
10. Красноручий О.О., Смігунова О.В., Чигринов Є.І. Стратегічні орієнтири управління розмірами та масштабами виробництва аграрних підприємств молочного напрямку. *Науково-технічний бюлетень ІТ НААН*. 2023. №129. С. 90-102.
11. Ігнатенко М.М., Мармуль Л.О., Романюк І.А. Розвиток конкурентних стратегій підприємств в умовах глобалізації ринків. *Економічний вісник університету*. 2023. Випуск 57. С. 45-51.
12. Сільське господарство України-2022. Статистичний збірник. Державна служба статистики України. Київ, 2023. 164 с. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2023/zb/09/S_gos_22.pdf.
13. Marmul L., Krukovskaya E. Certification of agrarian enterprises-producers of organic products in order to enter European markets. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2018. Vol. 4. № 4. P. 209-216.
14. Ignatenko M.M., Marmul L.O., Ushakov D.S., Kuchyn S.P. Transformation of approaches to determine influence factors in the economic development models. *International Journal of Economics & Business Administration*. 2019. Vol. VII. Issue 2. P. 290-301.

References

1. Ambrosov, V.Ya. (2009). *Spetsializatsiia, kooperatsiia, ahropromyslova intehratsiia*. [Specialization, cooperation, agro-industrial integration]. NNTs IAE. Kharkiv. Ukraine.
2. Andriychuk, V.H. (2009). «Overconcentration of agricultural production and land resources and its consequences». *Ekonomika APK*. № 2. pp. 3-9.
3. Hutorov, A.O. (2012). *Ekonomichne obgruntuvannia ratsional'nykh rozmiriv sil's'kohospodars'kykh pidpriumstv: teoriia i praktyka*. [Economic justification of rational sizes of agricultural enterprises: theory and practice]. «Mis'kdruk». Kharkiv. Ukraine.
4. Kanins'kyj, P.K. (2005). *Spetsializatsiia sil's'kohospodars'kykh pidpriumstv*. [Specialization of agricultural enterprises]. IAE. Kyiv. Ukraine.
5. Kernasiuk, Yu. (2019). *Chy bude rozvytok tvarynnytstva v Ukraini. Ahrobiznes s'ohodni*. [Will there be development of animal husbandry in Ukraine. Agribusiness today]. Available at: <https://agro-business.com.ua/agro/ekonomichni-hektar/item/14394-chy-bude-rozvytok-tvarynnytstva-v-ukraini.html>.
6. Mel'nyk, L.L. (2022). «Concentration of production in agriculture as a result of its development». *Teoretychni ta praktychni pytannia ahrarnoi nauky*. [Kontsentratsiia vyrobnytstva v sil's'komu hospodarstvi iak rezul'tat joho rozvytku]. *Proceeding of the Materials of the Mizhnar. nauk.-prakt. konf. do 100-richchia Dniprov's'koho derzh. ahrar.-ekon. un-tu (1922-2022 rr.)*, (m. Dnipro, 18 trav. 2022 r.). DDAEU. Dnipro. 2022. pp. 155-157. Available at: <http://dSPACE.dsau.dp.ua/jspui/handle/123456789/6539>.
7. Mesel'-Veseliak, V.Ya. (2008). «Optimum dimensions of industrial-type agricultural formations in Ukraine». *Ekonomika APK*. № 3. pp. 13-20.
8. Parkhomets', M.K. (2005). *Orhanizatsijno-ekonomichni osnovy rozvytku molokoproduktovoho pidkompleksu v rynkovykh umovakh*. [Organizational and economic foundations of the development of the dairy sub-complex in market conditions]. *Ekonomichna dumka*. Ternopil'. Ukraine.
9. Sabluk, P.T. (2011). «Implementation of the mechanism of reforms in the agrarian sphere». *Ekonomika APK*. № 10. pp. 3-6.
10. Krasnoruts'kyj, O.O., Smihunova, O.V., Chyhrynov, Ye.I. (2023). «Strategic guidelines for managing the size and scale of production of agrarian enterprises in the dairy sector». *Naukovo-tehnikhnyj biuлетen' IT NAAN*. №129. pp. 90-102. DOI: 10.32900/2312-8402-2023-129-90-102.
11. Ihnatenko, M.M., Marmul', L.O., Romaniuk, I.A. (2023). «Development of competitive strategies of enterprises in the conditions of globalization of markets». *Ekonomichnyj visnyk universytetu*. Issue 57. pp. 45-51.
12. *Sil's'ke hospodarstvo Ukrainy-2022*. Statistical collection. State Statistics Service of Ukraine. [Agriculture of Ukraine-2022. Statistical collection. State Statistics Service of Ukraine]. Kyiv. Ukraine. Available at: https://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2023/zb/09/S_gos_22.pdf.
13. Marmul, L., Krukovskaya, E. (2018). «Certification of agrarian enterprises-producers of organic products in order to enter European markets». *Baltic Journal of Economic Studies*. Vol. 4. № 4. pp. 209-216.
14. Ignatenko, M.M., Marmul, L.O., Ushakov, D.S., Kuchyn, S.P. (2019). «Transformation of approaches to determine influence factors in the economic development models». *International Journal of Economics & Business Administration*. Vol. VII. Issue 2. pp. 290-301.

Стаття надійшла до редакції 30.12.2023 р.